

Cultural and mental determinants of political corruption and counteracting it: the example of Ukraine

The author researches the problems of political corruption in Ukraine and creating the system of counteracting it from the point of view of cultural and mental determinants. The article investigates the mental foundations of political corruption. The focus is made on the main characteristics of anticorruption culture and anticorruption mentality. It determines the role of anticorruption values in the formation of democratic political and legal mentality. It emphasizes the gap between the value and functional levels of corruption perception by the citizens of Ukraine and describes the phenomenon of corruption pragmatism. The author substantiates the significance of anticorruption culture as a basis of corrupt actions counteraction in politics.

Keywords: political corruption, anticorruption policy, political and legal culture, anticorruption culture, political and legal mentality, anticorruption mentality.

Determinanty kulturowo-mentalne korupcji politycznej i przeciwdziałania jej: przykład Ukrainy

W artykule badane są problemy korupcji politycznej na Ukrainie oraz tworzenia systemu przeciwdziałania jej z punktu widzenia determinant kulturowo-mentalnych. Zbadano podstawy mentalne korupcji politycznej. Zaakcentowano podstawowe charakterystyki kultury antykorupcyjnej oraz mentalności antykorupcyjnej. Określono rolę wartości antykorupcyjnej w kształtowaniu demokratycznej mentalności polityczno-prawnej. Podkreślono różnicę pomiędzy poziomem wartościowym i funkcjonalnym percepcji korupcji przez obywateli Ukrainy. Zwrócono uwagę na fenomen pragmatyzmu korupcyjnego. Uargumentowano znaczenie kultury antykorupcyjnej jako podstawy systemu przeciwdziałania praktykom korupcyjnym w polityce.

Słowa kluczowe: korupcja polityczna, polityka antykorupcyjna, kultura polityczno-prawna, kultura antykorupcyjna, mentalność polityczno-prawna, mentalność antykorupcyjna.

W ciągu ostatnich lat na Ukrainie tworzona jest swego rodzaju matryca antykorupcyjna, a termin „walka z korupcją” stał się prawdziwym trendem, który jest na tyle popularny, że stał się centrum dyskursu osób rządzących państwem, sektoru publicznego, a w szczególności różnej maści populistów. Bez względu na zadeklarowaną priorytetowość polityki antykorupcyjnej dla naszego państwa, totalne skorumpowanie systemu politycznego pozostaje problemem dla

zapewnienia bezpieczeństwa narodowego. Odnosi się wrażenie, że dziś na Ukrainie odbywa się walka pomiędzy „antykulturą korupcji” oraz „kulturą antykorupcji”. Można mówić o dychotomii „mentalność korupcyjna” – „mentalność antykorupcyjna”.

Korupcję polityczną można badać przy pomocy różnych podejść, w tym także jako fenomen antykultury pewnego społeczeństwa, który może być zakorzeniony w tradycjach, cechach narodowych, mentalności (aspekt kulturologiczny analizy praktyk korupcyjnych w polityce). Przez pryzmat takiego spojrzenia powstaje pytanie: w czym leży przyczyna stabilnie wysokiego poziomu korupcji politycznej oraz innych jej rodzajów na Ukrainie? Poszukiwania odpowiedzi mogą być prowadzone poprzez analizę przejawów korupcji politycznej w kontekście świadomości masowej, grupowej oraz osobistej, a także zachowania na tle sytuacji, w której korupcja staje się codziennością.

Wychodzimy z hipotezy roboczej, że udana polityka antykorupcyjna, bez względu na znaczną ilość strategii, koncepcji, doktryn itd., zatwierdzonych przez ustawodawców, jest niemożliwa bez fundamentalnych zmian w świadomości społecznej i indywidualnej, istotnych pozytywnych korektyw w normach, zasadach i zachowaniu nie tylko grup docelowych (polityków, urzędników państwowych i innych), lecz także przeciętnych obywateli jako ważnych aktorów politycznych. Konceptualizacji wymaga fenomen demokratycznej mentalności polityczno-prawnej jako mechanizmu zapobiegania praktykom korupcyjnym w procesie politycznym.

Zanim przejdziemy do badania wartości antykorupcyjnych jako elementu demokratycznej mentalności polityczno-prawnej, przede wszystkim rozpatrzeć należy kwestie teoretyczno-metodologiczne dotyczące rozumienia mentalności oraz mentalności polityczno-prawnej. Umożliwi to dalszą analizę specyfiki mentalności polityczno-prawnej Ukraińców oraz przejawu jej charakterystyk w płaszczyźnie praktyk korupcyjnych w polityce.

Mentalność jest „charakterystyką percepcji i interpretacji świata w systemie życia duchowego tego czy innego ludu, narodu, podmiotów społecznych [...]”¹. Jest ona złożonym fenomenem społeczno-psychologicznym, zawierającym w sobie nastawienia („matryca mentalna”), sposób widzenia świata („matryce percepcji”), wyobrażenia ludzi („kody kulturowe”), które są inkorporowane przez pewną wspólnotę. Mentalność rozumiana jest jako składnik psychologii ludowej: „mentalność odzwierciedla istotę świadomości zbiorowej”²; jako „jedna z decydujących charakterystyk współczesnego myślenia, wyjaśniająca specyfikę percepcji aksjologicznej Ukraińców”³. Łącząc racjonalne z podświadowym, emocjonalne i logiczne, przekonania dotyczące wartości i inne, mentalność odzwierciedla sposób, charakter, metodę myślenia społecznego i grupowego, charakteryzuje stabilny stan umysłu podmiotu społecznego i grupowego polityki”⁴. Mentalność staje się tłem dla realiów społeczno-politycznych społeczeństwa oraz czynnikiem

¹ Філософський енциклопедичний словник, ред. В. Шинкарук, Київ 2002, s. 369-370.

² В. Дем'яненко, Ментальні характеристики політичної свідомості українців, „Людина і політика”, 2002 nr 1, s. 93-94.

³ С. Денисюк, Ментальна природа сучасної політичної комунікації, „Політологічний вісник”, 2011, nr. 56, s. 353.

⁴ Н. Новікова, Менталітет як детермінанта формування політичної культури в Україні, „Наукові записки НАУКМА. Серія Політичні науки”, 2015 nr 173, s. 31.

świadomości politycznej podmiotu społecznego⁵. Przewiduje ona, że przedstawiciele pewnej wspólnoty mają pewny wspólny światopogląd⁶, zachowanie, „można znaleźć zależności, związane z tą wspólnością ich stanowisk światopoglądowych i zasad behawioralnych”⁷. Mentalność „przejawia się w świadomości i zachowaniu, języku i innych systemach znakowo-symbolicznych, a w szerokim rozumieniu – w ideach i znaczeniach polityki”⁸. Pojęcie mentalności odzwierciedla „tło psychologiczne społeczeństwa”⁹ jako jeden z czynników wpływu środowiska zewnętrznego na wymiar instytucyjno-procesowy.

W strukturze mentalności wyodrębnia się między innymi mentalność polityczną i mentalność prawną. Naszym zdaniem, w analizie korupcji politycznej mentalność polityczną i prawną należy syntezować jako mentalność polityczno-prawną. W celu skonstruowania tego łączącego pojęcia zwróćmy na chwilę uwagę na ramy treści dwóch pojęć, które je tworzą:

- mentalność prawna stanowi całość (system) stabilnych „archetypów światopoglądowych, zasad, matryc, standardów, stereotypów prawa pewnego podmiotu społecznego, uwarunkowanych przez czynniki historyczne, społeczno-ekonomiczne, polityczne, tradycyjne, naturalne i inne, realizowanych w sposobach i formach jego życia prawnego”¹⁰;
- mentalność polityczna jest sposobem odzwierciedlenia oraz przyswojenia rzeczywistości politycznej. Jej podstawy stanowi całość orientacji pewnego wspólnoty, stanowiących bazy poziom kształtowania reakcji jej członków na sferę polityczną. Z tego punktu widzenia można mówić o zasadniczych różnicach w stosunku do korupcji politycznej (biurokratycznej i innej) na przykład w Niemczech i Kirgistanie, Szwecji i Rosji – istnieje między nimi rażący kontrast.

Z rozumienia mentalności prawnej i politycznej wypływa istota mentalności polityczno-prawnej. Ukraiński politolog I. Poliszczuk określił ją jako „sposób myślenia, ogólne nastawienie duchowe, zestaw nastawień prawnych i psychologicznych narodu ukraińskiego do państwa i polityki w ogóle”¹¹. Naszym zdaniem ważną charakterystyką mentalności polityczno-prawnej jest stosunek do korupcji politycznej i innych jej form – odrzucenie, brak akceptacji ich jako nielegalnych i acojalnych praktyk, lub wręcz przeciwnie, tolerowanie ich, zawołowane uznanie akceptowalności antytechnologii korupcyjnych w procesie politycznym, gotowość do uczestnictwa w takich nielegalnych działaniach.

⁵ О. Бондаренко, Українська національна ментальність як політична цінність, „Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії”, 2009 nr 36, s. 58.

⁶ М. Попович, І. Кисляковська, Н. Вяткіна. Проблеми теорії ментальності. Київ 2006, s. 110.

⁷ Ibidem.

⁸ Л. Савинов, Коррупция как ментальность нации и этноса, „Государственная власть и местное самоуправление”, 2011 nr 3, s. 37.

⁹ С. Брехаря, Сучасні теоретичні підходи до вивчення політичної ментальності, „Політичний менеджмент”, 2006 nr 1, s. 109.

¹⁰ І. Муляр, Правова ментальність: змістові рамки поняття та український аспект, „Гілея”, 2015 nr. 103, s. 194.

¹¹ І. Поліщук, Політико-правова ментальність українства: концептуально-методологічні засади дослідження, „Вісник Національного університету „Юридична академія України імені Ярослава Мудрого”. Серія Філософія, філософія права, політологія, соціологія”, 2016 nr. 2 (29), s. 33.

Dlatego w naszej analizie wychodzimy z rozumienia tego, iż: a) mentalność jest sposobem myślenia, ogólnej postawy duchowej, nastawienia podmiotów polityki; b) dominujące cechy mentalności pewnej wspólnoty wpływają na proces politycznych; c) natomiast życie polityczne, innowacje prawne transformują, modyfikują mentalność polityczno-prawną; d) demokratyczna mentalność polityczno-prawna przejawia się w stabilnym zakorzenieniu wartości antykorupcyjnych w polityce, a antydemokratyczna toleruje korupcję polityczną; e) przy pomocy badania wymiaru mentalnego życia społecznego można badać formy, treść, ukierunkowanie działalności podmiotu polityki w konkretnych warunkach, a w szczególności w sytuacjach, które stanowią podatny grunt dla praktyk korupcyjnych w procesie politycznym.

W dyskursie politologicznym przedstawione zostały przeciwstawne punkty widzenia odnośnie tego, czy właśnie mentalność stanowi przyczynę powszechności korupcji, w tym również na Ukrainie. Na ile uzasadnione jest przypuszczenie, że Ukraińcy „żyli się z korupcją, uczynili ją częścią swojej mentalności”¹²? Na podstawie wyników badań opinii społecznej (czyli w ocenie samych obywateli, korzenie korupcji leżą w mentalności. Wydaje się, że w sondażach mimo wszystko przeważają opinie emocjonalno-oceniające dotyczące ukraińskiej rzeczywistości społeczno-politycznej. Podamy kilka uzasadnień:

- w ramach kompleksowego badania korupcji na Ukrainie przez Kijowski Międzynarodowy Instytut Socjologii przeanalizowane zostały orientacje wartościowe obywateli odnośnie korupcji: dwie trzecie respondentów zgodziło się z tezą, że „łapownictwo stanowi nieodłączną część ukraińskiej mentalności”¹³;
- zdaniem ukraińskiej badaczki N. Korczak, „korupcja nie jest częścią ukraińskiej mentalności ani tradycją narodową. Korupcja to sztucznie stworzone warunki życia dla kilku pokoleń Ukraińców, które wpłynęło na wszystkie sfery ludzkiej działalności oraz za uznanie zachowania korupcyjnego za właściwe”¹⁴;
- tolerancyjny stosunek Ukraińców do korupcji, zdaniem ukraińskiego politologa I. Waliuszki, spowodowany jest reakcją adaptacyjną w warunkach nieefektywności mechanizmów przeciwdziałania. Obniżenia standardów zachowania wśród polityków oraz urzędników państwowych nie można należycie uzasadnić typowymi cechami mentalności narodowej¹⁵. Takie argumenty używane są w totalnie skorumpowanych państwach, aby jakoś usprawiedliwić obecność ogromnej korupcji przez czynniki obiektywne i niemożliwe do pokonania, takie jak kultura lub mentalność.

Nie ulega wątpliwości, że korupcja nie jest zjawiskiem nowym, ma ona długie tradycje na ziemiach ukraińskich. W szczególności, dokumentalne potwierdzenie istnienia korupcji znajdujemy

¹² О. Базалук, Корупція в Україні: ментальність правителів і судьба народу. Геофілософія України, Київ 2016, s. 3.

¹³ Стан корупції в Україні. Порівняльний аналіз загальнонаціональних досліджень: 2007, 2009, 2011 та 2015. Київ 2015, s. 28.

¹⁴ Політична корупція: як розпізнати та подолати, red. К. Давиденка, Київ 2016, s. 3.

¹⁵ І. Валюшко, Інститути громадянського суспільства у системі антикорупційної політики України, Київ 2017, s. 8.

z ruskich kronikach z XIII wieku. Natomiast w tekście „Konstytucji Filipa Orlika” (1710) czytamy: „...wśród takich (ludzi) znajduje się wielu nieuczciwych laponików, szczególnie wśród sług, którzy nie mają żadnej podstawy prawnej do tej wielkiej ilości¹⁶, której, kiedy urzędnicy miejsy lub wiejscy im odmawiają, żądają przy pomocy wulgarnych słów i bicz, by wymienieni urzędnicy dla zmniejszenia należności pobłażali im przyniesionymi pieniędzmi [...]”¹⁷. Jeśli spojrzymy na okres przebywania ziem ukraińskich w składzie Imperium Rosyjskiego, warto wspomnieć, iż urzędy imperatorskie, nie mając możliwości adekwatnego płacenia urzędnikom, pozwalały im na uzyskiwanie środków na życie poprzez „karmienie”: po zapłacie podatków i innych danin ze swojej posiadłości, urzędnik carski mógł zostawić sobie wszystko, co „wycisnął” dodatkowo.

O „mentalności ordy”, która nadal hamuje rozwój Ukrainy, pisał znany ukraiński pisarz i publicysta J. Hucalo. W książce „Mentalność ordy”¹⁸ akcentuje on skostniałe tradycje cywilizacji grabieżców z niebywale rozdętym aparatem biurokratycznym, który pracuje nie dla społeczeństwa, lecz dla własnego istnienia i reprodukcji, a korupcja i łapownictwo w gabinetach urzędniczych, sprzedażność sędziów stanowią bukiet przewlekłych chorób imperium.

Jeśli zwrócimy się do cech tradycyjnej mentalności polityczno-prawnej Ukraińców, badacze wyodrębniają w niej „indywidualizm egzystencjalny, egocentryzm, introwersję, eskapizm, konserwatyzm, kordocentryzm, egalitaryzm społeczny, wspólnotocentryzm, prowincjonalność, apolityczność, anarchizm”¹⁹. Do najnowszych charakterystyk mentalnych należy nihilizm prawny²⁰, niska kompetencja w zarządzaniu sprawami społeczeństwa oraz państwa, brak rozwiniętych postaw obywatelskich, poddańcze relacje z jakimkolwiek centrum rzeczwiszej władzy itd.²¹ Znacznym wyzwaniem na drodze do pokonania mentalności postradzieckiej jest paternalizm, który stanowi wciąż jeszcze istniejącą wiarę Ukraińców we wszechmoc władzy, przekonanie, że właśnie państwo powinno rozwiązywać wszystkie ich problemy.

Do przejawów korupcji politycznej należą nepotyzm i kumoterstwo, które mocno zakorzeniły się na Ukrainie. Zdaniem S. Brechari, „praktyka nepotyzmu i promowania krajanów w [...] polityce koresponduje z cechami polityczno-mentalnymi indywidualizmu i kordocentryzmu”²². Zdanie to podziela I. Poliszczuk²³: „Ukraińcy reprodukują wzorce relacji rodzinnych w sferze społeczno-polityczne poprzez tworzenie wspólnot lokalnych, które funkcjonują na zasadach analogicznych z rodziną”²⁴.

¹⁶ Маються на увазі законні піяги.

¹⁷ „Пакти й Конституції законів та вольностей Війська Запорозького”, w: Історія української конституції, ред. А.Слюсаренко, М.Томенко, Київ 1993, s. 34.

¹⁸ Є. Гуцало, *Ментальність орди: публіцистичний цикл*, Київ 2007.

¹⁹ І. Поліщук, *Ментальність українців: політичний аспект*, „Людина і політика”, 2002 nr. 1, s. 86.

²⁰ Є. Мянуйлов, О. Дзьобань, *Українська правова ментальність: до проблеми розуміння сутності*, „Гуманітарний часопис”, 2007 nr. 4, s. 49.

²¹ І. Поліщук, *Історична політична ментальність українства: проєкція у сучасність*, „Studia politologica Ucraino-Polona”, 2013 nr. 3, s. 335.

²² С. Брехаря, *Сучасні теоретичні підходи до вивчення політичної ментальності*, „Політичний менеджмент”, 2006 nr. 1, s.114.

²³ І. Поліщук, *Історична політична ментальність українства: проєкція у сучасність*, „Studia politologica Ucraino-Polona”, 2013 nr. 3, s. 334.

²⁴ І. Поліщук, *Ментальність українців: політичний аспект*, „Людина і політика”, 2002 nr. 1, s. 88.

Bez względu na podjęte w okresie niepodległości próby przeciwdziałania korupcji politycznej i biurokratycznej przez różnorodne ogólnopaństwowe i lokalne akcje protestowe, inicjatywy ustawodawcze i inne, najwyraźniej protest antykorupcyjny przejawiał się w Rewolucji Godności. Wtedy istniał wyraźny sprzeciw ludu – „społeczeństwo, które niby już pogodziło się z sytuacją korupcjogenną, zademonstrowało możliwości przeciwdziałania korupcji na wszystkich poziomach życia społeczno-państwowego”²⁵. Wydaje się jednak, że takie falowe uniesienie ruchu antykorupcyjnego nie jest nieodwracalne: na tle faktycznej bezkarności skorumpowanych polityków, wkrótce zaobserwowano swego rodzaju recesję świadomości społecznej. Według wyników sondażu przeprowadzonego przez Transparency International Ukraine w 2017 roku, prawie 86% Ukraińców jest rozczarowanych walką z korupcją i nie wierzy, że rząd może ją pokonać. Odsetek sceptyków wzrósł w ciągu ostatnich lat: w 2013 roku 80% ankietowanych Ukraińców uważało, że rząd nie może pokonać korupcji²⁶.

W ocenach procesów mentalnych, które odbyły się na Ukrainie w okresie po Rewolucji Godności, zauważalne są dwie przeciwstawne oceny: jedni konstatają „tektoniczne transformacje mentalne” („Właśnie na Majdanie narodził się nowoczesny naród Ukraiński!”, „Ukraińcy już nigdy nie będą tacy jak wcześniej!”)²⁷, inni zaś nie podzielają zdania odnośnie strukturalnych, głębokich zmian w świadomości Ukraińców po Rewolucji Godności. Zdaniem J. Potapenki, „postmajdanowskie” myślenie stopniowo zastępuje myślenie postradzieckie z jego kluczowymi cechami: obojętnością, paternalizmem, biernością, lękiem przed przejawieniem inicjatywy, sakralizacją władzy²⁸.

Jednocześnie zauważalna jest następująca tendencja: większość obywateli przyznaje, że w państwie panuje korupcja, regularnie ma do czynienia z jej przejawami i uważa polityków oraz wysokich urzędników państwowych za zbyt skorumpowanych, by można było poprawić tę sytuację. Wskutek tego istnieje praktyka odsuwania się obywateli od rozwiązywania problemu na wszystkich poziomach. Sceptyczny stosunek przeciętnych podmiotów polityki do swoich możliwości pokonania tradycji korupcyjnej jest kluczowym problemem oraz przeszkodą wobec zakorzenienia wiary w przyszłość bez korupcji oraz zmian w modelach codziennego zachowania obywateli.

Ukraińcy aktywnie (szczególnie na poziomie codziennych rozmów) osądzają korupcję, ale niezmiernie rzadko demonstrują własne uczestnictwo w celu zwiększenia przejrzystości, odpowiedzialności i uczciwości aktorów politycznych. Interesujące tendencje w ewolucji wartości antykorupcyjnych Ukraińców można zaobserwować na podstawie danych badania monitoringowego z lat 2007, 2009, 2011 i 2015 Kijowskiego Międzynarodowego Instytutu Socjologii²⁹. Bez względu

²⁵ І. Валюшко, Інститути громадянського суспільства у системі антикорупційної політики України, Київ 2017, s. 14.

²⁶ Опитування: Українці не вірять у перемогу над корупцією. <http://ua.korrespondent.net/ukraine/3886269-opytuвання-ukraintsi-ne-veryat-u-peremoɦu-nad-koruptsiieiu>, [odczyt: 20.10.2017].

²⁷ Я. Потепенко, Рецепція Євромайдану у сучасному українському соціокультурному дискурсі, „Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України”, 2015 nr. 4 (78), s. 16.

²⁸ Ibidem, s. 19.

²⁹ Стан корупції в Україні. Порівняльний аналіз загальнонаціональних досліджень: 2007, 2009, 2011 та 2015, Київ 2015.

na to, że badanie nie było ukierunkowane na wąskie badanie korupcji politycznej, zbadane zostały tendencje, z punktu widzenia których analizować można również ten rodzaj praktyk korupcyjnych: 1) faktyczne zachowanie obywateli pozostaje dość bierne: odsetek tych, którzy składają skargi na działania skorumpowanych urzędników nie przekracza 2% ofiar; natomiast znacznie więcej osób (około jednej trzeciej) deklaruje gotowość do przeciwstawiania się łapownikom; 2) wzrasta odsetek tych, którzy obarczają odpowiedzialnością za walkę z korupcją przeciętnych obywateli (2007 – 15,8% respondentów, 2011 – 18%, 2015 – 24,0%). Nasuwa się wniosek: są zmiany w świadomości obywateli (wzrost samoodpowiedzialności), ale na razie nie znalazły one swojego odzwierciedlenia w codziennym zachowaniu antykorupcyjnym (przeciwdziałaniu). Połowa (49,8%) dorosłej ludności Ukrainy zadeklarowała w wymienionym sondażu prawdopodobieństwo własnego udziału w działaniach korupcyjnych w przypadku, kiedy takie zachowanie będzie dla nich opłacalne.

Dominuje negatywny stosunek Ukraińców do władzy politycznej na poziomie makro (oczywiście jest to skutkiem długotrwałej zależności kolonialnej oraz późniejszej antypaństwowej polityki rządzących). Jest to powodem wysokiego poziomu nieufności ludności Ukrainy wobec tych reform antykorupcyjnych, które przeprowadzane są w ostatnich latach – są one postrzegane jako populistyczne deklaracje. Ukraińskie społeczeństwo jest przekonane (i ma ku temu powody), że poziom korupcji w państwie nie obniża się, top-korupcjoniści nie są należycie pociągani do odpowiedzialności, utrzymuje się wybiórczy wymiar sprawiedliwości itd. Bez względu na pewne osiągnięcia ostatnich lat (szczególnie w sferze transformacji instytucjonalnych), ukraińskie społeczeństwo nadal w znacznym stopniu pozostaje postronnym obserwatorem, a nie uczestnikiem przemian antykorupcyjnych. Tworzenie nowych państwowych organów antykorupcyjnych, pojawienie się szeregu społecznych instytucji antykorupcyjnych nie zmieniło w istotny sposób dynamiki stosowania antytechnologii korupcyjnych w ukraińskiej polityce, ale aktywizowało społeczny dyskurs antykorupcyjny.

Z jednej strony, poziom publicznego potępienia dla korupcjonistów w ukraińskim społeczeństwie stopniowo rośnie, obniża się tolerancja ludności wobec przejawów korupcji. Dość powoli, ale jednak Ukraińcy zaczynają zdawać sobie sprawę z długoterminowego ryzyka związanego z działaniami korupcyjnymi i niebezpieczeństwa dalszego tolerowania korupcji. Z drugiej strony, światopogląd Ukraińców pozostaje ambiwalentny w sferze współistnienia dwóch przeciwieństw: korupcja postrzegana jest jako zjawisko negatywne, ale jej istnienie dopuszczalne jest jako alternatywny sposób rozwiązania problemu (szczególnie o charakterze prywatnym, w kwestiach z oczekowaną korzyścią). Taka przepaść pomiędzy poziomem wartościowym a funkcjonalnym postrzegania korupcji powoduje zdeformowane stanowisko: własne zachowania korupcyjne są usprawiedliwane, a cudze potępiane. Wśród obywateli dominuje przekonanie, że osobiście są oni dalecy od korupcji politycznej: jest ona charakterystyczna dla elity rządzącej. Jednocześnie brak jest rozumienia, że korupcja polityczna może pośrednio przejawiać się nie tylko w działaniach, ale także w zaniechaniach: obojętności, oderwaniu od prób zatrzymania działań korupcyjnych (na przykład związanych z przekupywaniem wyborców, agitacją w dniu wyborów itd.).

Oczyszczenie Ukrainy od korupcji politycznej nie odbędzie się, dopóki aktorzy polityczni nie odejdą od postrzegania korupcji jako nieodłącznej charakterystyki procesu politycznego (stereotyp polityczny o nieodzowności składnika korupcyjnego w polityce). Jakikolwiek tolerowanie praktyk korupcyjnych w polityce powinno być postrzegane jako asocjalne. Niezbędna jest szeroko zakrojona praca państwa, instytucji społeczeństwa obywatelskiego z obywatelami w zakresie rozwoju i wzmocnienia mentalnego przekonania o nieakceptowalności korupcji w polityce. Ważne jest kształtowanie atmosfery odrzucenia korupcji politycznej, biurokratycznej i innych jej rodzajów. Będzie to możliwe przede wszystkim dzięki bezwzględnemu przestrzeganiu przez państwo zasady nieuchronności kary za popełnienie przestępstw korupcyjnych, co można osiągnąć poprzez stworzenie niezależnego sądu antykorupcyjnego.

Jesteśmy następującego zdania: przez długi czas istniał i w znacznym stopniu wciąż utrzymuje się tolerancyjny stosunek Ukraińców do różnych rodzajów korupcji, ale nie jest to częścią ukraińskiej mentalności. Ukraińcom w zawaolowany sposób narzucana była akceptowalność i prawie bezkarność zachowania korupcyjnego (chodzi przede wszystkim o korupcję w życiu codziennym, a nie polityczną). Wskutek tego ukształtował się fenomen pragmatyzmu korupcyjnego: „orientacja znacznej części ludności na niezgodnie z prawem rozwiązywanie kwestii życiowych, wskutek czego korupcja z anomalii społecznej staje się zasadą zachowania; niska gotowość psychologiczna, więc także słaba aktywność ludności oraz struktur niepaństwowych w sferze przeciwdziałania korupcji”³⁰. Jednak naszym zdaniem takie przekonania mogą zostać szybko pokonane poprzez uruchomienie naprawdę efektywnych mechanizmów przeciwdziałania antykorupcyjnego, rzeczywistą otwartość oraz przejrzystość władzy, niedopuszczalność bezkarności za przestępstwa o charakterze korupcyjnym itd.

Chociaż korupcja stała się tematem dyskursu władzy oraz opozycji, centralnym tematem kampanii wyborczych itd., na poziomie oddolnym nie ma znacznego sprzeciwu (nie chodzi o okresowe akcje, lecz o prawdziwą „wojnę” społeczności przeciwko korupcjonistom). Wciąż utrzymuje się wysoki poziom lojalności wobec korupcji, co czyni działania antykorupcyjne nieefektywnymi. Konieczne jest mocny pozytywny odbiór przez obywateli ważności przeciwdziałania korupcji, uświadomienie sobie jej nieakceptowalności, jeśli chce się budować demokratyczną państwowość. Konieczne jest pokonanie nihilizmu prawnego oraz kształtowanie w społeczeństwie rozwiniętej kultury polityczno-prawnej na bazie wartości antykorupcyjnych.

U podstaw przeciwdziałania korupcji politycznej na Ukrainie leżeć powinien nie tylko mechanizm instytucjonalny, lecz także wartości antykorupcyjne – swego rodzaju fundament, na którym będzie budowane przeciwdziałanie polityczno-prawne praktykom korupcyjnym. Dzięki kulturze antykorupcyjnej (jako jednostce strukturalnej kultury polityczno-prawnej) stopniowo przyjmie się tolerancyjny stosunek do wartości antykorupcyjnych, ukształtuje się zerowa tolerancja wobec antytechnologii korupcyjnych w polityce. W związku z tym problem

³⁰ І. Валюшко, Інститути громадянського суспільства у системі антикорупційної політики України, Київ 2017, s. 9.

tolerowania wartości antykorupcyjnych i wykorzenienia antywartości korupcyjnych należy rozpatrywać właśnie przez pryzmat kultury antykorupcyjnej.

Kształtowanie się antykorupcyjnego systemu wartości jest procesem długotrwałym. Przewiduje on rezygnację całych pokoleń z zakorzenionej lojalności wobec szybkich metod osiągnięcia pewnych celów przy pomocy nieprzejrzystych środków i metod. Obecnie na Ukrainie brak jest całościowego rozumienia kultury antykorupcyjnej, jej mechanizmu, chociaż zapotrzebowanie na nią nie jest negowane ani przez władzę, ani przez społeczeństwo w kontekście rozumienia ważności środków prewencyjnych zapobiegania korupcji politycznej. Kwestie leżące w płaszczyźnie strategii kształtowania nowoczesnej demokratycznej kultury antykorupcyjnej, zawarte są w szeregu aktów normatywnych o ukierunkowaniu antykorupcyjnym, ale nie doczekały się swojej odrębnej integralnej konsolidacji prawnej.

Na Ukrainie wciąż jeszcze jest brak dokładnego rozumienia niezbieczeństw związanych z korupcją polityczną oraz świadomości roli kultury antykorupcyjnej w ich pokonywaniu. Taki typ kultury obecnie postrzegany jest jako obiektywna konieczność, którą powinna tylko opanować wspólnota ukraińska. Aktualizuje to kwestię konstruowania matrycy, która uwypuklałaby współczesne spojrzenie na kulturę zapobiegania korupcji politycznej, proponowałaby jej merytoryczną budowę.

Kultura antykorupcyjna jest charakterystyką zarówno indywidualnych, jak też zbiorowych podmiotów społecznych. Ustala ona charakterystyki ich świadomości politycznej, aktywności politycznej odnośnie korupcji politycznej (przeciwdziałanie, obojętność lub jej tolerowanie (antykultura)). Od poziomu, treści semantycznej kultury antykorupcyjnej przede wszystkim zależy powszechność praktyk korupcyjnych w polityce na wszystkich jej poziomach. Kształtowanie systemu wartości antykorupcyjnych w polityce warunkuje maksymalne zwężenie sfery antykultury korupcyjnej, opierającej się o latentne poparcie lub nawet bezpośrednio zaangażowanie w praktyki korupcyjne w procesie politycznym.

Kultura antykorupcyjna osoby nie jest po prostu pragnieniem budowania zachowania zgodnie z normami prawnymi, lecz także gotowością do wstrzymania łamania prawa w trakcie procesu politycznego, jeśli związane jest ono z korupcją. Do charakterystyk jej wysokiego poziomu mogą należeć osobiste powstrzymanie się od działań korupcyjnych w polityce, przeciwdziałanie praktykom korupcyjnym, rozumienie istoty składnika korupcyjnego w pewnym procesie politycznym itd. Kultura antykorupcyjna jest odzwierciedleniem aktywności cywilnej indywidualnego, sprzyja realizacji jego praw. Może mieć ona istotny wpływ na regulację procesów polityczno-prawnych (przykładem czego są protesty antykorupcyjne w Rumunii w 2017 roku). Jeżeli jej poziom jest wysoki, odbywa się konsolidacja różnych grup społecznych w celu wsparcia oraz wzmocnienia przestrzegania prawa w społeczeństwie. Właśnie kultura antykorupcyjna jest wskaźnikiem świadczącym o tym, na ile zakorzeniły się w danym społeczeństwie postępowe, demokratyczne wartości polityczne.

Przejawy korupcji politycznej mogą być oceniane w różny sposób: niektóre jako przestępcze (na przykład naruszenie zasad finansowania partii politycznych), a inne jako amoralne (na przykład kumoterstwo, które stanowi przeszkodę dla merytokracji). Ale bez względu na to, czy działania o charakterze korupcyjnym w procesie politycznym są przestępcze czy tylko amoralne, powinny one podlegać negatywnej ocenie w świadomości antykorupcyjnej obywateli. Naszym zdaniem żadne kodeksy moralne, formalne lub nieformalne uzgodnienia pomiędzy aktorami politycznymi, a nawet zaostrzenie sankcji nie powstrzyma praktyk korupcyjnych w polityce, dopóki sam człowiek nie będzie miał wewnętrznej potrzeby przestrzegania zasad.

U podstaw zapobiegania korupcji politycznej powinna leżeć nie tylko koncepcja represyjna, lecz „kulturorepresyjna”³¹, która przejawia się w połączeniu „kultura + represja (odpowiedzialność)”. Radykalnym środkiem przeciwdziałania jakimkolwiek formom korupcji jest czynnik ludzki (kultura antykorupcyjna obywateli), a różnorodne mechanizmy instytucyjne są „jedynie narzędziami, efektywność stosowania których zależy od stanu wymienionego czynnika ludzkiego”³².

W wymiarze moralno-etycznym przeciwdziałanie korupcji politycznej jest równoznaczne z walką z ludzkimi grzechami – chciwością, żądzą przyjemności, a także pragnieniem uzurpacji władzy, chęcią osiągnięcia zwycięstwa za jakąkolwiek cenę itp. We wszystkich definicjach korupcji dominuje akcent na interesownym charakterze działań korupcyjnym, dlatego walka z praktykami korupcyjnymi w polityce powinna być zorientowana na najtrudniejszą ludzką „przywarę”, związaną z interesownymi motywacjami.

Poziom świadomości antykorupcyjnej, a więc także kultury antykorupcyjnej, zależy od stopnia uświadomienia sobie przez osobę oraz społeczeństwo destabilizującej roli korupcji politycznej, jej wywrotowej roli w państwie. Właśnie niszczący wpływ korupcji politycznej (i innych jej rodzajów) stanowi przyczynę tego, że kształtowanie kultury nietolerancji wobec korupcji jest najważniejszym elementem strategii antykorupcyjnych państw rozwiniętych.

Wśród mechanizmów zapobiegania i przeciwdziałania korupcji na Ukrainie państwo jako priorytet określiło przede wszystkim udoskonalenie sfery prawnej. Ale w praktyce wyłącznie normatywno-prawne uregulowanie przestępstw korupcyjnych nie powoduje obniżenia poziomu korupcji. Przyczyny powszechności praktyk korupcyjnych w polityce łączyć należy z kulturą, mentalnością, tradycjami pewnego społeczeństwa. Dlatego, naszym zdaniem, ważnym zadaniem w przeciwdziałaniu korupcji politycznej jest skonstruowanie antykorupcyjnej kultury polityczno-prawnej. Popularyzacja wartości antykorupcyjnych powinna stać się mechanizmem prewencyjnym.

Bez względu na trudność zadania, konieczne wydają się środki, które aktywizowałyby ludność w jej współpracy z organami antykorupcyjnymi w zakresie znanych im faktów nadużyć ze składnikiem korupcyjnym – przynajmniej w sferze elektorальной jako maksymalnie widocznej dla

³¹ О. Костенко, Яким „каменем” зневажали „будівничі” вітчизняної антикорупційної політики?, „Віче” 2016 nr 3-4, s. 12.

³² Ibidem.

przeciętnego obywatela. Obecnie odsetek ludności aktywnej w takiej współpracy jest niewielki ze względu na szereg przyczyn: wysoki stopień lojalności ludności wobec korupcji; potępienie faktów informowania o korupcji jako nieetycznego zachowania; niski poziom zaufania wobec organów ścigania; brak wiary w efektywność środków antykorupcyjnych; lęk przed karą za poinformowanie o podejrzeniu kogoś o korupcję i inne. Według danych badania „Barometr światowej korupcji”, opublikowanego pod koniec 2016 roku, 42% ankietowanych Ukraińców uważało, że nie warto informować odpowiednich organów o fakcie korupcji: zdaniem niektórych niczego to nie zmieni, a inni boją się skutków takiego zgłoszenia³³.

Ukraiński badacz-politolog J. Newmerżycki, badając wpływ kultury na powszechność korupcji w państwie, akcentuje uwagę na specyficie klimatu społeczno-psychologicznego, który sprzyja prosperowaniu korupcji na Ukrainie, a w szczególności: istnieniu podwójnych standardów moralnych, zgodnie z którymi korupcja oficjalnie uważana jest za nieakceptowalną społecznie, a jednak stała się ona, szczególnie na dolnym poziomie, nieodzowną częścią życia przeciętnego Ukraińca; brak zrozumienia przez większość poważności problemu korupcji, niebezpieczeństw z nią związanych; brak należytego szacunku wobec prawa i sądu ze strony polityków oraz przedstawicieli władzy państwowej³⁴. W danym przypadku chodzi nie tylko o korupcję stricte polityczną, lecz raczej o codzienną, ale podane argumenty można przenieść także na klasyczne przypadki głosowania „za kaszę gryczaną” (lub inną „paszę elektoralną”), uczestnictwo w „karuzelach wyborczych”, brak oporu wobec stosowania zasobów administracyjnych itd.

Wydaje się, że ukraińskie społeczeństwo ogólnie trzyma się z dala w swoim przeciwdziałaniu korupcji politycznej. Zachowanie obywateli można ocenić jako ambiwalentne, gdyż z jednej strony mamy publiczne oburzenie korupcją, a z drugiej tolerowanie jej, o ile droga korupcyjna wydaje się być najłatwiejszą metodą rozwiązania problemu lub przynosi korzyść osobistą. Mamy sytuację, w której z jednej strony absolutna większość Ukraińców jest przekonana, że poziom korupcji w kraju się nie obniża, rząd nie chce ujawniać korupcjonistów, a sędziowie uniewinniają ich, a z drugiej strony sama ludność nie widzi siebie w aktywnych rolach antykorupcyjnych (na przykład jako osób ujawniających korupcję, społecznych ekspertów projektów ustaw itd.).

Wydaje się, że kształtowanie demokratycznej kultury antykorupcyjnej leży przede wszystkim w płaszczyźnie pokonywania pierwotnych przyczyn niechętnego stosunku ludności do swojej roli antykorupcyjnej. Niezbędne jest podniesienie poziomu zaufania wobec organów antykorupcyjnych (który powinny jeszcze wypracować swój kapitał reputacyjny), realnej kary dla korupcjonistów. W sytuacji, kiedy szerokie masy społeczne wiedzą o tym, że znacząca ilość spraw przeciwko urzędnikom wysokiego szczebla, podejrzanym o przestępstwa korupcyjne, nie kończy się ich oskarżeniem, nie można liczyć na kształtowanie się przestrzeni zaufania. W związku z tym aktualizuje się jak najszybsze stworzenie na Ukrainie specjalistycznego sądu antykorupcyjnego

³³ People and corruption: Europe and Asia 2016. <https://www.transparency.org/whatwedo/publication/7493> [odczyt: 19.10.2017].

³⁴ *Є. Невмерзіцький, Корупція як соціально-політичний феномен, Київ 2009, s. 19.*

oraz późniejsze medialne wsparcie jego działalności. Ogólnie potencjał antykorupcyjny środków, mających na celu zaangażowanie ludności do ujawniania oraz informowania o faktach korupcji jest potencjalnie wysoki, o czym świadczy doświadczenie państw obcych. Ale obecnie ten potencjał Ukraińców nie jest stosowany z wymienionych wyżej powodów.

W warunkach utrzymywania się wysokiej tolerancji Ukraińców wobec korupcji niezbędne jest integralne rozumienie systemu środków (programu) kształtowania kultury antykorupcyjnej, ukierunkowanej na maksymalne obniżenie tolerancji społecznej wobec korupcji. Na czasie jest korekcja mentalności społeczeństwa w zakresie percepcji korupcji politycznej, a także powstanie silnego zapotrzebowania społeczeństwa, wywierającego presję na władzę, żądają realnych zmian: nie można uzyskać od rządu otwartości, przejrzystości, nie udając się do wymogów, kontroli.

Ukraina potrzebuje rozwoju antykorupcyjnych inicjatyw społecznych, na przykład rozwoju tematycznych i regionalnych sieci osób walczących z korupcją, informacyjno-mobilizacyjnych kampanii antykorupcyjnych, szkolenia zorganizowanych grup obywateli w zakresie narzędzi przeciwdziałania korupcji politycznej (zadanie to szczególnie aktualizuje się wraz ze zbliżaniem się kampanii wyborczej) itd. Aby powstała się zerowa tolerancja wobec korupcji politycznej potrzebna jest zarówno wola najwyższego kierownictwa państwa, jak też nieobojętna wspólnota o wysokim poziomie kultury antykorupcyjnej, opierającej się o znajomość prawa i wysoką odpowiedzialność społeczną.

Przekonanie o tym, że korupcję polityczną można pokonać wyłącznie poprzez udoskonalenie bazy normatywno-prawnej, jest błędna. Obecnie prowadzi ono do braku realnego postępu w minimalizacji praktyk korupcyjnych w ukraińskiej polityce. Dzisiejszej ukraińskiej polityce, gronu jej podmiotów, do uzdrowienia od choroby korupcyjnej brakuje „leków”, którymi powinny się stać wartości antykorupcyjne. Właśnie rozwój „potencjału antykorupcyjnego czynnika ludzkiego”³⁵, uzupełnionego o narzędzia represyjne, powinien stać się podstawą strategii zapobiegania korupcji politycznej na Ukrainie. Na czasie jest kształtowanie takiego klimatu społecznego, w którym indywiduum nie popełnia czynów korupcyjnych nie ze względu na lęk przed karą, lecz ze względu za uznanie takich czynów za niegodne, stojące w sprzeczności z jego zasadami życiowymi. Zmiana świadomości polityczno-prawnej ludności Ukrainy powinna stać się zasadniczym krokiem w transformacjach antykorupcyjnych w państwie.

³⁵ О. Костенко, Яким „каменем” зневажили „будівничі” вітчизняної антикорупційної політики?, „Віче” 2016 nr 3-4, s. 13.